

A Study of Examples of the Social Ethics of Waiters (of Imam Mahdi) in the Consolidation of Social Capital

Mahmoud Maleki Rad¹

Received: 20/07/2022

Accepted: 07/09/2022

Abstract

Ethics is one of the important elements that play a fundamental role in the perfection and happiness of people and human societies. Therefore, in some narratives, individual and social ethics have been considered as the characteristics of the waiters of Imam Mahdi (a.s). Social ethics is derived from social beliefs, values, and norms and shapes public culture. Therefore, it is more important than individual ethics. Social ethics is defined as one of the main components of social capital and one of its pillars; because with it, the identity of the social system is formed and becomes dynamic and flourishing. The current paper has examined "the social ethics of the waiters in the deepening of social capital" with the descriptive-analytical method and through data collection in the documents available through the library, while explaining the key concepts, it has answered this question that "what role does the social ethics of the waiters play in deepening social capital?" One of the most important findings and innovations of this paper is the explanation of the role of social ethics in the deepening of social capital by emphasizing on ethical components such as social trust, social justice, cooperation and collaboration, etc.

Keywords

Social ethics, waiting, the waiters (of Imam Mahdi), social capital, social trust.

1. Faculty member of Islamic Sciences and Culture Academy, Research Center for Mahdiism and Future Studies. m.malekirad@isca.ac.ir.

* Maleki Rad, M. (1401 AP A Study of Examples of the Social Ethics of Waiters (of Imam Mahdi) in the Consolidation of Social Capital. *Journal of Islamic Knowledge Management*. 4(7), pp. 106-126. DOI:10.22081/JIKM.2022.64505.1079.

مصاديق أخلاق المنتظرين الاجتماعية في تدعيم الثروة الاجتماعية

محمود ملكي راد^١

تاريخ القبول: ٢٠٢٢/٠٩/٠٧

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٢/٠٧/٢٠

الملخص

الأخلاق هي أحد العناصر المهمة التي لها دور أساسي في كمال وسعادة الأفراد والمجتمعات الإنسانية. ومن هذا المنطلق وردت الإشارة في بعض الروايات إلى الأخلاق الفردية والاجتماعية باعتبارها واحدة من صفات المنتظرين. ومنبع الأخلاق الاجتماعية هي المعتقدات والقيم والسلوكيات الاجتماعية، وهي التي تحدد معالم الثقافة العامة. ومن هنا يأتي تفوقها في الأهمية على الأخلاق الفردية. وتعرف الأخلاق الاجتماعية بأنها من المقومات الأصلية للثروة الاجتماعية ومن أركانها؛ لأنها ومن خلال وجودها تعطي النظام الاجتماعي هويته وتجعل منه نظاماً ديناميكياً مزدهراً. والمقالة الحالية أتبع في تدوينها الأسلوب الوصفي التحليلي واعتمدت على ما جمعتها من معلومات الوثائق الموجودة في المكتبات لتبحث في أخلاق المنتظرين الاجتماعية وتأثيرها في تدعيم الثروة الاجتماعية، وضمن شرحها للمفاهيم الأساسية تجيب على التساؤل الذي يمكن طرحه عن ماهية الدور الذي يمكن لأخلاق المنتظرين الاجتماعية أن تلعبه في تعميق الثروة الاجتماعية؟ ومن أهم نتائج وإبداعات هذه المقالة هو بيانها لدور الأخلاق الاجتماعية لمنتظرين في تعميق الثروة الاجتماعية من خلال التأكيد على العناصر الأخلاقية من قبيل الثقة الاجتماعية والعدالة الاجتماعية والتعاون والتضامن وأمثال ذلك.

المفردات الأساسية

الأخلاق الاجتماعية، الانتظار، المنتظرون، الثروة الاجتماعية، الثقة الاجتماعية.

١. عضو الهيئة العلمية في المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، مركز أبحاث المهدوية والدراسات المستقبلية، قم، إيران.
m.malekirad@isca.ac.ir

* ملكي راد، محمود. (١٤٤٣هـ). مصاديق أخلاق المنتظرين الاجتماعية في تدعيم الثروة الاجتماعية. مجلة إدارة العلم الإسلامي (نصف سنوية علمية - محكمة)، ٤(٧)، صص ١٠٦-١٢٦. DOI: 10.22081/JIKM.2022.64505.1079

مصادق‌شناسی اخلاق اجتماعی منتظران در تحکیم سرمایه اجتماعی

محمود ملکی‌راد^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۹

چکیده

اخلاق یکی از عناصر مهمی است که در کمال و سعادت افراد و جوامع انسانی نقش اساسی دارد. بدین جهت در برخی روایات، اخلاق فردی و اجتماعی به عنوان یکی از ویژگی‌های منتظران خوانده شده است. اخلاق اجتماعی، برگرفته از عقاید و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی است و فرهنگ عمومی را شکل می‌دهد. از این رو نسبت به اخلاق فردی، اهمیت بیشتری دارد. اخلاق اجتماعی از مقومات اصلی سرمایه اجتماعی و از ارکان آن معرفی می‌گردد؛ زیرا با وجود آن، هویت نظام اجتماعی شکل می‌گیرد و پویا و شکوفا می‌شود. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با ابزار گردآوری اطلاعات در اسناد موجود از طریق کتابخانه، «اخلاق اجتماعی منتظران در تعمیق سرمایه اجتماعی» را بررسی کرده و ضمن تبیین مفاهیم کلیدی، به این پرسش پاسخ داده است که اخلاق اجتماعی منتظران چه نقشی در تعمیق سرمایه اجتماعی دارد؟ از مهم‌ترین یافته‌ها و نوآوری‌های این مقاله، تبیین نقش اخلاق اجتماعی منتظران در تعمیق سرمایه اجتماعی با تأکید بر مؤلفه‌های اخلاقی چون اعتماد اجتماعی، عدالت اجتماعی، تعاون و همکاری و... است.

کلیدواژه‌ها

اخلاق اجتماعی، انتظار، منتظران، سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی.

۱. استادیار پژوهشکده مهدویت و آینده‌پژوهی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. قم، ایران.

m.malekirad@isca.ac.ir

* ملکی‌راد، محمود. (۱۴۰۱). مصادق‌شناسی اخلاق اجتماعی منتظران در تحکیم سرمایه اجتماعی. دوفصلنامه علمی - ترویجی مدیریت دانش اسلامی، ۴(۷)، صص ۱۰۶-۱۲۶. DOI:10.22081/JIKM.2022.64505.1079

مقدمه

اخلاق عصری مهم و اساسی در کمال و سعادت افراد و جوامع است. بدین جهت، رسول گرامی اسلام ﷺ تکمیل و متمم مکارم اخلاقی را یکی از اهداف مهم رسالت خویش اعلان نموده است (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۸).^۱ مفاهیم اخلاقی در کنار باورها و هنجارهای رفتاری، از ارکان اصلی فرهنگ خوانده می‌شوند. این مفاهیم، مورد علاقه و مطلوب فرد یا جامعه هستند و شایستگی تحسین دارند. از این رو به امور اخلاقی در جامعه‌شناسی توجه جدی شده و یکی از مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی هستند که رفتارهای فردی و اجتماعی را شکل می‌دهند و براساس آنها و تنوع‌شان فرهنگ‌های مختلف در جوامع انسانی شکل می‌گیرد.

اخلاق اجتماعی تمامی انواع امور اخلاقی را شامل می‌شوند که مردم با آن حیات اجتماعی خود را می‌گذرانند و اعضای یک جامعه در برابر آن به نوعی وفاق می‌رسند. اخلاق چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی، در تعالی فرهنگی جامعه و به تبع آن در سرمایه اجتماعی دارای نقش است، اما اخلاق اجتماعی در تعمیق سرمایه اجتماعی سهم بیشتری دارد؛ زیرا با وجود آن، هویت نظام اجتماعی شکل می‌گیرد و پویا و شکوفا می‌شود. با توجه به اهمیت این مطلب در روایاتی که به خصوصیات منتظران اشاره شده، می‌توان ویژگی‌هایی از اخلاق اجتماعی را رصد کرد که به تعمیق سرمایه اجتماعی مدد می‌رسانند. از این رو در این مقاله درباره مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاق اجتماعی منتظران براساس داده‌های روایی، با روش توصیفی و تحلیلی و با هدف تبیین نقش اخلاق اجتماعی منتظران در تعمیق و تقویت سرمایه اجتماعی بحث و گفت‌وگو شده است. البته در این باره و با این نگاه تاکنون پژوهشی سامان نیافته است. در واقع تبیین نقش اخلاق اجتماعی منتظران در تعمیق سرمایه اجتماعی، از نوآوری‌های این تحقیق است.

۱. «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ».

۱. مفهوشناسی

۱-۱. اخلاق

اخلاق جمع «حُلُق یا حُلُق» است که در لغت به معنای سرشت، طبیعت، خوی و ... به کار می‌رود (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۸۶) و در اصطلاح به «صفات راسخ نفسانی» (ابن مسکویه، ۱۳۹۴، ص ۳۱) تعریف شده است.

۲-۱. اجتماع

«اجتماع» ترجمان واژه «Community» و از ریشه لاتین «Communis» (مشارکت عامه) گرفته شده که به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک، وفاق عمومی و شباهت زیستی گروهی از جانوران یا گیاهان یک منطقه جغرافیایی با شرایط مساوی به کار رفته است (آراسته‌خو، ۱۳۷۰، ص ۷۴). واژه اجتماع از ریشه «جمع»، به جماعتی از مردمی اطلاق می‌شود که در مکانی گرد هم آمده‌اند. از این رو در تعریف اجتماع گفته شده:

«اجتماع» عبارت است از گروهی از مردم که در یک منطقه خاص جغرافیایی اسکان دارند و دارای فرهنگ و شیوه زندگی مشترکی‌اند، به وحدت خاص میان خود آگاهند و به‌طور جمعی یک هدف را دنبال می‌کنند. نمونه‌هایی از اجتماعات عبارتند از: حوزه‌های شهری، شهرها، شهرستان‌ها، محله‌ها و روستا» (بروس کوئن، ۱۳۸۳، ص ۳۰۳).

بنابراین می‌توان گفت: اجتماع به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که دارای پیوندهای قوی و بادوام باشند و نیز گاهی وقت‌ها مکان جغرافیایی مشترکی دارند.

۳-۱. اخلاق اجتماعی

اخلاق اجتماعی، ویژگی‌ها و فضایل اخلاقی جمعی خوانده می‌شود که تجلی‌بخش عقاید، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهای یک جامعه است، به گونه‌ای که فرهنگ عمومی را از خود متأثر می‌کنند و موجبات رشد و تعالی فرهنگی جامعه را فراهم می‌آورند و در ارتقای سرمایه اجتماعی نقش دارند.

۴-۱. منتظر

منتظر کسی است که در انتظار ظهور امام مهدی علیه السلام به سر می‌برد و خود را برای آن رخداد عظیم آماده نگه می‌دارد؛ زیرا انتظار در لغت به معنی مراقب بودن و توقع چیزی داشتن و چشم به راه بودن چیزی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۴۲۴) و در اصطلاح یک حالت قلبی و روحی است که از آمادگی فرد برای چیزی که انتظار آن را می‌کشد، حکایت می‌کند (موسوی اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۵۲). بنابراین منتظران، چشم به راه ظهور حضرت مهدی علیه السلام هستند و در خود آمادگی لازم برای ظهور امام زمان علیه السلام را ایجاد می‌کنند. این آمادگی موجب می‌شود تا آنان حالت روحی مناسبی داشته باشند و با تلاش و پشتکار، خود را برای رسیدن به آینده‌ای روشن آماده نگه می‌دارند.

۵-۱. سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی (social capital) از دو کلمه سرمایه به معنی «داشته‌ها و ثروت» و اجتماعی به معنی «جمع‌بودن» ترکیب یافته است. کلمه «سرمایه» در این ترکیب، ناظر به شکوفایی و پویایی آن است، و کلمه «اجتماعی» ناظر به بعد اجتماعی انسان است، به گونه‌ای که آن را از رفتارهای فردی جدا می‌کند.

درباره سرمایه اجتماعی، برحسب ابعاد گوناگون آن از یک طرف و برحسب دیدگاه‌های مختلف مبتنی بر باورها و ارزش‌ها و هنجارها از طرف دیگر، تعاریف مختلفی ارائه شده است. در این تعاریف ارتباطات و روابط اجتماعی جمعی، اعتماد و هنجارها و ... از مقومات سرمایه اجتماعی دانسته شده است. از مجموع آنها می‌توان به دست آورد که سرمایه اجتماعی، عبارت از هر آن چیزی است که هویت نظام اجتماعی را شکل دهد و آن را سر پا نگه دارد و به پویایی و شکوفایی آن مدد رساند، مانند: افزایش اعتماد عمومی، همکاری و همیاری، تحکیم روابط اجتماعی، هم‌بستگی و انسجام اجتماعی و ...

مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق اجتماعی منتظران که متأثر از فرهنگ مهدویت و انتظارند و در شکل‌دهی و تعمیق سرمایه اجتماعی نقش دارند، عبارتند از:

۲. اعتماد اجتماعی

اعتماد یکی از شاخصه‌های مهم اخلاقی جامعه منتظر است. «اعتماد» در لغت به معنای وثوق و اطمینان آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۲۹۴۶)؛ یعنی در سایه آن، شخص به سطحی از اطمینان می‌رسد که به گفته دیگران عمل بکند و گفته دیگران را شایسته توجه بداند. این امر موجب می‌شود روابط اجتماعی تقویت گردد و به تبع آن انسجام و هم‌بستگی اجتماعی در میان مردم مستحکم شود؛ زیرا:

اعتماد، «احساس روابط اجتماعی است و رابطه مستقیم با میزان روابط اجتماعی دارد. بدین صورت که هرچه میزان اعتماد اجتماعی میان افراد و گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی در جامعه بیشتر باشد، به همان میزان روابط اجتماعی از شدت، تنوع، ثبات و پایداری بیشتری برخوردار است» (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۲، ص ۱۸۱).
 اعتماد شایع‌ترین شکل سرمایه اجتماعی است، به گونه‌ای که برخی آن را از «منابع مسائل اخلاقی» نامیده‌اند. اعتماد موجب می‌شود همکاری در میان افراد جامعه بهتر صورت گیرد و هرچه همکاری بیشتر شود، سطح اعتماد نیز پیشرفت می‌کند (پاتنام، ۱۳۷۹، صص ۲۹۲-۲۹۴). بدین جهت «اعتماد رفتاری کورکورانه و بی حساب نیست، بلکه ناشی از آگاهی و پیش‌بینی‌ای است که فرد نسبت به دیگری دارد. این آگاهی در جوامع کوچک و سنتی براساس صمیمیت و آشنایی چهره به چهره و عاطفی بود و در جوامع بزرگ و مدرن، بر شبکه‌های مشارکت و ضوابط تعامل هنجارهای معامله متقابل استوار است (پاتنام، ۱۳۷۹، ص ۲۹۵).

پایبندی به دین و مذهب، یکی از عوامل مؤثر در تحکیم و تقویت ارزش‌هاست؛ زیرا دین الهی، برخوردار از معارف و حیانی و عقلانی است که می‌تواند در ایجاد ارزش‌ها و ارائه مکتب اخلاقی نقش داشته باشد و حوزه‌هایی از ارزش‌ها و اخلاق را که مکاتب بشری بدان‌ها دسترسی ندارند، در اختیار بشر قرار می‌دهد.

با این وصف، می‌توان «دین» را یکی از عوامل اثرگذار در ایجاد پیوند میان مردم و اعتماد عمومی خواند و آن را جزو یکی از عوامل مهم برای احساس هویت جمعی و انسجام دانست. پس با تکیه بر ارزش‌ها و پایبندی به قواعد اخلاقی، اعتماد در بین مردم

ریشه‌دارتر و عمیق‌تر می‌شود و با ایجاد اعتماد عمومی، ضریب امنیت اجتماعی نیز بالا می‌رود؛ زیرا هرچه میزان اعتماد میان افراد و گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی بیشتر باشد، به همان میزان روابط اجتماعی از ثبات و پایداری بیشتری برخوردار خواهد بود و به دنبال آن، امنیت اجتماعی، تحکیم و تثبیت بیشتری می‌یابد. در مقابل، نبود اعتماد عمومی، سبب می‌شود تنش و ناامنی در جامعه زیاد شود و به قول باتامور، نبود اعتماد، روابط دوسویه را پر از بدگمانی، تیره و بحران‌زا می‌گرداند» (محرابی، ۱۳۸۷، ص ۴۳).

بنابراین «تکیه بر ارزش‌ها و شخصیت اخلاقی می‌تواند فصل مشترکی را بین افراد ایجاد کند و موجب شود تا اعتماد میان مردم با همدیگر و مردم با حکومت، که رکن دیگری از انسجام است، به وجود آید؛ زیرا ارزش‌ها ریشه در اعتقادات دارند و برآیند اعتقاداتند و هرچه اعتقادات مردم استحکام بیشتری داشته باشد، به همان میزان نیز تکیه بر ارزش‌ها بیشتر خواهد بود و با تکیه بر ارزش‌ها، اعتماد در بین مردم ریشه‌دارتر و عمیق‌تر می‌شود، چنانچه نبود اعتماد موجب می‌شود تا در وفاق اجتماعی خدشه ایجاد شود» (برتون، ۱۳۷۲، ص ۴۳).

از آن آنجا که اعتقاد به مهدویت دارای باورها و ارزش‌ها و هنجارها و قوانینی است، می‌تواند موجب ایجاد و تقویت اعتماد شود؛ زیرا همان‌طور که گفته شد، تکیه بر ارزش‌های مشترک، یکی از عوامل مؤثر در ایجاد اعتماد اجتماعی است. باور به منجی موعود (مهدویت) قادر است از طریق استحکام اعتقادات، شبکه‌ای از ارزش‌ها را در میان باورمندان ایجاد کند و با تکیه بر ارزش‌ها و پایبندی به قواعد اخلاقی، اعتماد در بین مردم ریشه‌دارتر و عمیق‌تر می‌شود. در واقع وقتی ارزش‌های برخاسته از باور به منجی برای مردم مهم و باارزش تلقی شود، می‌تواند همه پیروان ادیان را دور محور خودش جمع کند و زبان و فرهنگ مشترکی را پدید آورد و موجب اعتماد بیشتر مردم به همدیگر می‌شود. در نتیجه، پیوند مردم با همدیگر بیشتر خواهد شد و به دنبال آن زمینه‌های لازم برای امنیت پایدار به وجود خواهد آمد. بنابراین تکیه بر ارزش‌های مشترک برخاسته از باور به مهدویت، سبب می‌شود تا اعتماد عمومی افراد به همدیگر جلب شود و با تحقق آن، روحیه مردم برای دفاع از آرمان‌های مشترک تقویت می‌شود

و به تبع آن، امنیت اجتماعی نیز تقویت خواهد شد.
 مهم‌ترین راهکارهای باور به مهدویت در ایجاد و تحکیم اعتماد اجتماعی را می‌توان به قرار ذیل بر شمرد:

الف) در بعد تقویت دین‌داری

تقویت ابعاد دین‌داری، یکی از کارکردهای اعتقاد به مهدویت است؛ زیرا مهدویت با اندیشه امامت گره خورده است. بنابراین انجام دستورها و تکالیف دینی و نقشی که امام در تبیین و تفسیر دین دارد، می‌تواند در چگونگی دین‌داری باورمندان به امامت و مهدویت اثرگذار باشد. به خصوص نقش نظارتی امام بر احوال افراد و پذیرش عرضه اعمال بر امام علیه السلام در این باره بسیار مؤثر خواهد بود و نقش مهمی در پویایی و بالندگی دین‌باوری منتظران دارد. با توجه به این مطلب، در ادعیه مرتبط با امام زمان علیه السلام یکی از ویژگی‌های منتظران، معرفت و شناخت عمیق‌شان به خدای متعالی و نبوت و حجت الهی معرفی شده است (نعمانی، ۱۴۲۲ق، ص ۱۶۶).^۱

با توجه به اهمیت این مطلب، در روایات مختلف به ویژگی‌های منتظران اشاره شده است، مانند این روایت که می‌گوید: «یاران امام عصر علیه السلام در بعد عبادت فردی و خودسازی، از راز و نیازهای شبانه برخوردارند و عاشقانه با پروردگار خویش نجوا می‌کنند و در بعد عبادت اجتماعی، دارای قلبی محکم هستند و از شجاعت مثال‌زدنی برخوردارند» (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۰۸). در روایت دیگر با تأکید بر این مطلب در وصف یاران امام عصر علیه السلام آمده است: «آنان در عبودیت و بندگی و اطاعت خدا بسیار سخت‌کوشند» (صدوق، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۲۶۸).

بدین جهت می‌توان گفت: اعتقاد به مهدویت بر تحکیم باورها و ارزش‌ها و هنجارهای رفتاری برآمده از دین اسلام تأکید دارد و در نتیجه می‌تواند در تقویت بعد

۱. «...اللَّهُمَّ عَرَّفْنِي نَفْسَكَ فَإِنَّكَ إِنْ لَمْ تُعَرِّفْنِي نَفْسَكَ لَمْ أَعْرِفْ نَبِيَّكَ اللَّهُمَّ عَرِّفْنِي رَسُولَكَ فَإِنَّكَ إِنْ لَمْ تُعَرِّفْنِي رَسُولَكَ لَمْ أَعْرِفْ حُجَّتَكَ اللَّهُمَّ عَرِّفْنِي حُجَّتَكَ فَإِنَّكَ إِنْ لَمْ تُعَرِّفْنِي حُجَّتَكَ صَلَّكَ عَنْ دِينِي...».

دین‌داری اثرگذار باشد و با تحکیم و تقویت بعد دین‌داری، آثاری در افراد و به تبع آن در جامعه به وجود می‌آید که به تقویت اعتماد عمومی خواهد انجامید.

(مهدویت ← تقویت دین‌داری ← اعتماد اجتماعی)

ب) در بعد بصیرت‌افزایی و آگاهی‌بخشی

با توجه به اینکه مهدویت تجلی کاملی از دین اسلام را به نمایش می‌گذارد و مظهر تام و تمام دین اسلام است، از ظرفیت‌های مطلوب در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی برخوردار است. براین اساس ایده انتظار فرج که مبتنی بر باور به مهدویت است، سبب آمادگی جامعه در حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، فرهنگی و اجتماعی، و سیاسی می‌شود. آگاهی و بصیرت سیاسی و اجتماعی یکی از ابعاد آن است و این ویژگی موجب می‌گردد در جامعه منتظر تغییر به وجود آید و از این رهگذر جامعه منتظر، شاهد آثار مطلوب آن خواهد بود.

بدین ترتیب ضرورت آگاهی سیاسی و اجتماعی نسل منتظر را از چند جهت می‌توان بررسی کرد:

یک- به لحاظ ویژگی یاران امام زمان علیه السلام

ویژگی یاران امام عصر علیه السلام یکی دیگر از راه‌های اثبات آگاهی سیاسی و اجتماعی در جامعه منتظر است. به این مطلب در برخی روایات اشاره شده است. برای نمونه در روایتی در وصف یاران حضرت گفته شده: «یاران امام عصر علیه السلام در بعد عبادت فردی و خودسازی، راز و نیازهای شبانه دارند و در بعد عبادت اجتماعی، دارای قلبی محکم هستند و از شجاعت مثال‌زدنی برخوردارند» (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۰۸).^۱ در این روایت تصریح شده که یاران امام مهدی علیه السلام مانند شیر شجاع هستند و قلب‌شان همانند پاره‌های آهن محکم است: «لِيُوتَ بِالنَّهَارِ كَأَنَّ قُلُوبَهُمْ رُبْرُ الْحَدِيدِ؛ ابراز چنین شجاعتی برخاسته از بینش قوی و بصیرت بالای آنان است».

۱. «رُهْبَانٌ بِاللَّيْلِ لِيُوتَ بِالنَّهَارِ كَأَنَّ قُلُوبَهُمْ رُبْرُ الْحَدِيدِ فَيُبَايِعُونَهُ بَيْنَ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ».

از این ویژگی که برای یاران حضرت داده شده، می‌توان برداشت کرد که جامعه منتظر توانسته با ایجاد تغییر، افرادی را با چنین ویژگی‌هایی تربیت کند و آثار مطلوبی از خود بر جای گذارد و به جلب اعتماد عمومی در جامعه منتظر منجر خواهد شد.

دو- به لحاظ روی آوردن فتنه‌ها در آخرالزمان

یکی از ویژگی‌هایی که در روایات ملاحم و فتن به آن اشاره شده، این است که جامعه‌ها در آستانه ظهور، دچار فتنه‌ها و گمراهی‌های فراوانی خواهند شد. اهمیت این امر موجب شده تا در روایات ملاحم و فتن به آن تأکید شود. در آن روایات تصریح شده که جامعه در آستانه ظهور، دچار فتنه‌ها و گمراهی‌های فراوانی می‌شود و گسترده‌گی آن را در حدی دانسته‌اند که همه جا را فرا خواهد گرفت (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۱).^۱

اعتقاد به امامت و مهدویت از آن جهت که بینش صحیح به مردم می‌دهد، می‌تواند عامل مهم برای در امان ماندن آنان از انحراف و فتنه باشد و منتظران را از افتادن در دام انحراف و فتنه حفظ نماید؛ زیرا شناخت و معرفت درست از امامت، به مردم کمک می‌کند تا در شناخت جریان‌های انحرافی، دارای بصیرت کافی باشند و به راحتی در دام آنان نیفتند. افزون بر آن چنین باوری می‌تواند با دادن خط مشی درست، به مردم کمک نماید؛ زیرا در پرتو باور به امامت و احساس حضور امام در جامعه، زندگی در بعد مادی و معنوی جهت الهی می‌یابد و در این راستا نگاه هم‌زمان دنیوی و اخروی بر زندگی سایه می‌افکند و اساس زندگی دنیوی برای سعادت زندگی اخروی و در مسیر آن رقم می‌خورد. از این نظر خط مشی زندگی برای مردم ترسیم و مشخص می‌شود و مسیر آینده را برای او به خوبی ترسیم می‌کند و او را در آن مسیر قرار می‌دهد. یکی از آثار مهم چنین ترسیمی از زندگی، بصیرتی است که مردم به دست می‌آورند و در نتیجه، آنها را از افتادن در ورطه انحراف‌ها و فتنه‌های آخرالزمان نگه می‌دارد و از احوجاج و گمراهی و تفرقه نجات می‌دهد. بنابراین پیوند مردم با همدیگر بیشتر می‌شود و پایه‌های اعتماد عمومی نیز تقویت و تحکیم خواهد شد.

۱. «... لا یقی بیت الا دخلته... حتی یخرج رجل من عترتی».

سه - به لحاظ هجوم انحراف‌ها به جامعه

یکی دیگر از ویژگی‌های جوامع در آستانه ظهور، هجوم انواع کجی‌ها و انحراف‌ها به آن است. روایاتی که بیان‌گر وضعیت فکری، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، دینی و معنوی جوامع در آستانه ظهور هستند، به این واقعیت اشاره دارند. فردی از امام باقر علیه السلام درباره زمان ظهور قائم علیه السلام می‌پرسد. امام علیه السلام در پاسخ این پرسش، آمدن قائم علیه السلام را به فراگیری دفاع در برابر شماری از انحراف‌های اخلاقی گره می‌زند و به چند انحراف مهم در این زمینه اشاره می‌کند (صدوق، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۳۳۱). از طرفی یاران امام عصر علیه السلام و منتظران ظهور در همین جوامع تربیت می‌شوند. پس ضروری است به ابعاد مختلف تربیت منتظران توجه شود تا یاران و منتظران واقعی تربیت شوند. بصیرت و آگاهی تربیت در بعد سیاسی و اجتماعی، یکی از جنبه‌های مهم آن خوانده می‌شود که با وجود آن، افراد از انحراف مصون خواهند شد و با چنین تربیتی پایه‌های اعتماد عمومی نیز تقویت و تحکیم می‌شود.

(مهدویت ← بصیرت سیاسی و اجتماعی ← اعتماد عمومی)

ج) در بعد اقتصادی

کارکرد اقتصادی یکی دیگر از کارکردهای مهدویت است که می‌تواند در تقویت اعتماد اجتماعی جامعه منتظر مؤثر باشد. کارکرد اقتصادی مهدویت در عصر غیبت را می‌توان از راه اموالی به‌دست آورد که در دین اسلام برای مقام نبوت و امامت قرار داده شده است. از دیدگاه شیعه، اموالی مانند انفال و خمس با شرایط خاص، مختص پیامبر صلی الله علیه و آله و امام معصوم علیه السلام است. یعنی پیامبر صلی الله علیه و آله در زمان خودش و امام معصوم علیه السلام نیز در زمان خودش، به حکم اینکه حاکم مسلمانان هستند، این اموال را در راه خدا و در مسیر مصالح عمومی صرف می‌کنند. در زمان غیبت نیز به اعتبار نیابت فقهای جامع‌الشرایط از امام زمان علیه السلام لازم است این گونه از اموال در اختیار فقیه جامع‌الشرایط باشد تا در مسیر مصالح عمومی چون تبلیغ دین و امور عام‌المنفعه و دستگیری از ضعفا و مستمندان و ... صرف شود.

بنابراین وجود چنین اموالی در جامعه منتظر که در اختیار فقیه جامع‌الشرایط است، موجب تقویت قدرت اقتصادی جامعه و به تبع آن قدرت اجتماعی خواهد شد. در واقع قدرت اقتصادی، یکی از عناصر مهم سرمایه و قدرت اجتماعی است و در نتیجه بر مؤلفه‌هایی مانند اعتماد عمومی نیز تأثیر مستقیم دارد؛ یعنی هر چه توان اقتصادی حاکم اسلامی و رهبری جامعه عصر غیبت بیشتر باشد، به همان میزان نیز می‌تواند با آثار مفید خود، در جلب اعتماد اجتماعی مؤثر باشد و اعتماد اجتماعی را تقویت نماید.

(مهدویت ← کارکرد اقتصادی ← اعتماد عمومی)

در پایان می‌توان گفت:

(باور به مهدویت ← تقویت ارزش‌ها و پابندی به قواعد اخلاقی ← اعتماد اجتماعی)

۳. تعاون و همکاری

تعاون و همکاری یکی دیگر از شاخصه‌های اخلاق اجتماعی است که نقش مهمی در تحول مادی و معنوی دارد. ایشار و از خود گذشتگی از مصادیق بارز آن است و نقش مهمی در ایجاد همکاری دارد. بدین جهت خداوند با یادآوری تعاون و همکاری انصار مدینه با مهاجران مکه، با تأکید بر نقش ایشار و از خود گذشتگی آنان در پذیرش مهاجران مکه و ترجیح آنها بر خودشان، می‌فرماید: «... وَ يُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ...»؛ با اینکه خودشان نیازمند بودند، آنان را بر خود مقدم داشتند (حشر، ۹).

از نگاه امام علی علیه السلام تعاون و همکاری مردم با همدیگر در اقامه و اجرای حق، از حقوق واجب الهی بر عهده مردم است (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۱۶).^۱ تعاون و همکاری مردم با یکدیگر، در حوزه‌های مختلف مادی و معنوی می‌تواند ظهور و بروز داشته باشد که اجرای حق، یکی از آن موارد است. بنابراین ایشار و تعاون و همکاری، از مکارم و ارزش‌های مهم اخلاقی خوانده شده است.

۱. «... مِنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَىٰ عِبَادِهِ ... التَّعَاوُنُ عَلَىٰ إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ ...».

مقام معظم رهبری (مد ظله) با اشاره به اهمیت این موضوع، تعاون و همکاری را وجه غالب زندگی در نظام اسلامی دانسته و با تأکید بر این مطلب می‌فرماید:

وجه غالب زندگی در نظام اسلامی و در نظام ولایت، باید تعاطف، همدلی، تعاون و همکاری باشد. بنابراین شما در آیات کریمه قرآن هم که نگاه می‌کنید، می‌بینید این مسئله همکاری و همدلی و همراهی، بخش قابل توجهی از آیات قرآن را به خود اختصاص داده است. آیاتی هست که صریحاً در این معناست، مثل «وَ اغْتَصِبُوا یَحْتَبِلِ اللّٰهُ جَمِیعاً» (آل عمران، ۱۰۶) و غیر اینها. آیاتی هم هست که اگرچه به صراحت در این معنا نیست، مفاد و جهت حقیقی آن، اتحاد دل‌ها و جان‌ها و همگامی انسان‌هاست» (خامنه‌ای، ۱۳۷۷). <https://b2n.ir/a59358>

از منظر مقام معظم رهبری (مدظله) تقوا عامل مؤثر برای ایجاد تعاون و همکاری در میان مردم است که به تبع آن جامعه منتظر از آن سود خواهد برد.

«اگر ملتی یا فردی دارای تقوا بود، تمام خیرات دنیا و آخرت برای او جلب خواهد شد. فایده تقوا، فقط برای کسب رضای پروردگار و دست‌یابی به بهشت الهی در قیامت نیست؛ فایده تقوا را انسان با تقوا در دنیا هم می‌بیند. جامعه‌ای که با تقواست، جامعه‌ای که راه خدا را با دقت انتخاب و با دقت نیز در آن راه حرکت می‌کند، از نعم الهی در دنیا هم برخوردار می‌شود. عزت دنیوی هم به دست می‌آورد و خدا علم و معرفت در امور دنیا هم به او می‌دهد. جامعه‌ای که در راه تقوا حرکت می‌کند، فضای زندگی آن جامعه، فضای سالم و محبت‌آمیز و همراه با تعاون و همکاری بین آحاد جامعه است» (خامنه‌ای، ۱۳۶۹).

با توجه به اینکه جامعه منتظر باید در مسیر زمینه‌سازی قدم بردارد و بسترهای لازم را برای ظهور فراهم کند، لازم است به امور اخلاقی و ارزش‌های برخاسته از دین اسلام اهتمام ویژه داشته باشد. در نتیجه تعاون و همکاری مردم با همدیگر را باید یکی از ارزش‌های مهم اخلاقی جامعه منتظر خواند؛ زیرا جامعه منتظر بر اساس الگوی اسلام و با پیروی از اعتقاد به مهدویت پایه‌گذاری شده است. در چنین جامعه‌ای لازم است همه کمالات و ارزش‌های اخلاقی به صورت بالفعل موجود باشد و مردم، خود را ملزم به

مراعات آن بدانند. بدین جهت ارزش داشتن تعاون و همکاری در جامعه منتظر و پایبندی مردم به این ارزش و اخلاق اجتماعی، می‌تواند با ایجاد تحول مادی و معنوی در جامعه، سرمایه اجتماعی فعالی را به وجود آورد و به پیشرفت تمدن اسلامی کمک نماید و برای تحقق جامعه مطلوب نقش داشته باشد.

۴. پایبندی به عهد و پیمان

پایبندی به عهد و پیمان و میثاق، یکی دیگر از امور ارزشی و اخلاقی است که به‌عنوان سرمایه اجتماعی می‌تواند در تقویت و پیشرفت جامعه دارای نقش باشد. بنابراین در آموزه‌های اسلامی بر اهمیت آن تأکید بسیاری شده و از مردم به‌خصوص مؤمنان خواسته شده تا بدان پایبند باشند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» (مائده، ۱) و از نشانه‌ها و مصادیق بَرّ و نیکی خوانده شده است: «... وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا...» (بقره، ۱۷۷). خداوند در قرآن کریم با تأکید بر اهمیت پایبندی مردم به عهد و پیمان‌شان، در قیامت از چگونگی برخورد مردم با عهد و پیمان خود در دنیا می‌پرسد و می‌فرماید: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۴) و درمقابل، خداوند عهدشکنی را نکوهش می‌کند و قوم بنی‌اسرائیل را به این دلیل سرزنش کرده است و می‌فرماید: «أَو كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ لَوْلَا كَثْرُهُمْ لَأَيُّؤْمِنُونَ» (بقره، ۱۰۰). در روایات نیز بر اهمیت وفای به عهد و پیمان تأکید زیاد شده است.

امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) در عهدنامه خویش به مالک اشتر به این مطلب اشاره داشته و در این زمینه می‌فرماید: «وَأِيَّاكَ... أَنْ تَعْدَهُمْ فَيَتَّبِعَ مَوْعِدَكَ بِخُلْفِكَ... (فَإِنَّ) وَ الْخُلْفَ يُوْجِبُ الْمَقْتَّ عِنْدَ اللَّهِ وَ النَّاسِ؛ مبدا هرگز به مردم وعده بدهی، پس خلف وعده نمایی، برای اینکه خلف وعده کردن، خشم خدا و مردم را برمی‌انگیزاند» (نهج البلاغه، ص ۵۹۰).

عهد و پیمانی که میان کنش‌گران اجتماعی و گروه‌های مختلف مردمی و حتی میان جامعه اسلامی با جوامع دیگر برقرار می‌شود، اگر به خوبی اجرا گردد، آثار مختلف اجتماعی زیادی بر آن مترتب خواهد شد. بدین جهت امام علی (علیه السلام) با توجه به جایگاه

اجتماعی وفای به عهد و پیمان حتی وفا، آن را با دشمن نیز لازم الاجرا می‌داند. در این باره به مالک اشتر می‌فرماید:

وَإِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ [عَدُوِّ لَكَ] عِدْوَكَ عُقْدَةً أَوْ أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً فَحُطَّ عَنْكَ بِالْوَفَاءِ وَازْعَ ذِمَّتِكَ بِالْأَمَانَةِ وَاجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً دُونَ مَا أُعْطِيتَ فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ فَوَائِضِ اللَّهِ شَيْءٌ النَّاسُ أَشَدُّ عَلَيْهِ اجْتِمَاعاً مَعَ تَفَرُّقِ أَهْوَانِهِمْ وَ تَسْتَيْتِ آرَائِهِمْ مِنْ تَعْظِيمِ الْوَفَاءِ بِالْمُهْودِ... (نهج البلاغه، ص ۵۹۰).

اگر با دشمن خود پیمانی بستی یا او را در پناه خود گرفتی، پس به پیمانت وفا کن و در پیمانت امانت‌دار باش و جانت را سپر تعهدت قرار بده؛ چراکه وفای به عهد، تنها واجبی در میان واجبات الهی است که مردم با همه پراکندگی گرایش‌ها و اختلاف آرا، بیشترین توافق و وحدت نظر را بر بزرگداشت آن دارند.

اشاره به جایگاه اجتماعی وفای به عهد و پیمان، نکته جالب توجه در این سخن است؛ یعنی وفای به عهد، یکی از عوامل مؤثر در انسجام و هم‌بستگی اجتماعی خوانده می‌شود و از این جهت، به‌عنوان یکی از عناصر مهم برای سرمایه اجتماعی است و به تحکیم و ارتقای آن کمک می‌کند. وفای به عهد و پیمان به‌عنوان سرمایه اجتماعی، مصادیق گوناگون دارد، مانند: امانت‌داری و ادا امانت، صداقت و راستی، عمل به وعده و پرهیز از خلف وعده و ...

گفته شد وفای به عهد و پیمان با تأکید بر بعد اجتماعی آن، در تحکیم سرمایه اجتماعی نقش مهم دارد. همچنین گفتیم جامعه منتظر برای تحقق ظهور منجی موعود، دارای رسالت است. بنابراین در سایه تحکیم سرمایه اجتماعی ناشی از وفای به عهد و پیمان، جامعه منتظر برای تحقق ظهور منجی موعود آمادگی بیشتری پیدا خواهد کرد. در نتیجه منتظران وظیفه دارند تا این مصداق از اخلاق اجتماعی یعنی رعایت عهد و پیمان را جدی بگیرند و با رعایت آن، به تقویت سرمایه اجتماعی در جامعه منتظر کمک نمایند و از این راه با زمینه‌سازی برای ظهور، نقش خود را ایفا کنند. بدین سبب

وفای به عهد و پیمان را می‌توان به‌عنوان یکی از ارزش‌ها و الزام‌های اخلاقی جامعه منتظر دانست.

در نتیجه، وفای به عهد و پیمان به‌عنوان یک عامل مؤثر برای تقویت سرمایه اجتماعی، می‌تواند برای ظهور منجی موعود زمینه‌سازی کند و در تحقق ظهور نقش داشته باشد. از این رو وفای به عهد و پیمان به‌عنوان یک ارزش و بایسته، فضیلت و کمال اخلاقی خوانده می‌شود و تحقق آن در جامعه منتظر، فرصتی را برای ظهور منجی موعود فراهم می‌آورد و جامعه منتظر بدون متصف شدن به چنین فضیلتی، هرگز آراسته به اخلاق انتظار نخواهد بود.

۵. تعهد و مسئولیت‌پذیری

تعهد و مسئولیت‌پذیری یکی دیگر از امور ارزشی و اخلاقی است که به‌عنوان سرمایه اجتماعی می‌تواند در پیشرفت و تعالی جامعه نقش داشته باشد. تعهد بر وزن تَفَعَّل، از ریشه «عهد» است و در لغت به معنای برعهده گرفتن (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۵، ص ۷۸۳) و عهده‌دار شدن (معین، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۱۰۵) آمده است.

«مسئولیت یا مسئول بودن، به معنای خواسته شدن چیزی از کسی است و در مواردی به کار می‌رود که خواهان (سائل) بتواند خواسته خود را از خواننده (مسئول) پی‌گیری کند و دست کم وی را درباره رفتار مطابق یا مخالف خواسته خود و پیامدهای آن پاسخ‌گو بداند و از او سؤال و بازخواست کند» (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۱).

با توجه به اینکه انسان دارای اختیار است، موجودی مسئول و مسئولیت‌پذیر است و در مقابل خدا و مردم و طبیعت و حتی خودش، مسئولیت دارد. در نتیجه، مسئولیت‌پذیری انسان در قبال این امور، جزو ارزش‌های اخلاقی خواننده می‌شود که افراد منتظر باید بدان پایبند باشند. از این رو جامعه منتظر که از افراد منتظر تشکیل یافته، در قبال موارد یادشده مسئولیت دارد و با احساس مسئولیت در برابر آنها می‌تواند بستر را برای ظهور فراهم آورد.

بنابراین تعهد و مسئولیت‌شناسی یکی دیگر از ویژگی‌های اخلاقی جامعه منتظر است. براساس این ویژگی، مردم مسلمان وظیفه دارند که درباره مسائل مختلف جامعه منتظر احساس مسئولیت کنند و در اصلاح امور بکوشند.

اهمیت این امر به حدی است که در روایات نیز بدان توجه شده است. در روایت امام سجاد علیه السلام به این نکته اشاره شده و یکی از ویژگی‌های منتظران را تعهد و مسئولیت‌شناسی آنها در برابر دیگران معرفی کرده است. آن حضرت در این باره به ابو خالد فرمود: «ای اباخالد مردم زمان غیبت مهدی علیه السلام که معتقد به امامت او هستند و در انتظار ظهور او به سر می‌برند، بافضیلت‌ترین مردم همه زمان‌ها هستند. ... آنان حقیقتاً افراد بااخلاص و شیعیان صادق ما هستند. آنها به صورت پنهان و آشکار مردم را به دین الهی دعوت می‌کنند» (صدوق، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۳۲۰). بنابر این روایت، تعهد و مسئولیت‌شناسی منتظران موجب می‌گردد دیگران را نیز به آداب دینی فراخوانند تا همه مردم به دین الهی گردن نهند و از آنان افراد نیک و صالح پرورش یابند. در روایت پیامبر صلی الله علیه و آله نیز به این ویژگی آنان اشاره شده است. آن حضرت در این باره می‌فرماید: «آنان در اطاعت از امامشان کوشا هستند ... مَثَلُ آنها در زمین، مَثَلُ مُشْک است که بوی خوشش پراکنده می‌شود و هرگز متغیر نمی‌گردد و مَثَلُ آنها در آسمان، مَثَلُ ماه است که نورش هرگز خاموش نمی‌شود» (صدوق، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۲۶۸). پراکندن بوی خوش از سوی منتظران، کنایه از تأثیر آنان در جامعه است و آن نیز حاکی از تعهد و مسئولیت‌شناسی آنهاست، به گونه‌ای که همانند مشعل‌های هدایت می‌درخشند و پرتوافشانی می‌کنند. همچنین در مقابل آسیب‌ها و ناهنجاری‌هایی که ممکن است به جامعه روی آورد، روشن‌گری می‌کنند و از آسیب‌ها و معضلاتی که امکان دارد متوجه جامعه شوند، جلوگیری می‌کنند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، نقش اخلاق اجتماعی در تقویت سرمایه اجتماعی بررسی شده است. گفته شد اخلاق اجتماعی، مجموعه خلقیات ظهور و بروز یافته از عقاید، ارزش‌ها و

هنجارهایی است که وجهه اجتماعی دارند و رفتار فرد را در جامعه معین می‌کنند و در واقع حوزه‌ای از فرهنگ عمومی یک جامعه را شکل می‌دهند. در این راستا درباره مهم‌ترین عناصر و مؤلفه‌های اخلاقی و ارزشی مؤثر در سرمایه اجتماعی که اعتقاد به مهدویت در تقویت آنها نقش دارد، بحث و مطالعه شده است. آموزه مهدویت و انتظار از عناصری برخوردار است که می‌تواند پشتوانه محکمی برای اخلاق اجتماعی بوده و در تقویت آن نقش داشته باشند و به تبع آن به تحکیم بنیان‌های سرمایه اجتماعی و تقویت آن کمک نمایند. در این زمینه به چند مؤلفه مهم اخلاقی و ارزشی که باور به مهدویت، در تحکیم و تقویت و یا افزودن بر اهمیت آنها می‌تواند نقش داشته باشد، اشاره گردید که عبارتند از: اعتماد اجتماعی، تعاون و همکاری، پایبندی به عهد و پیمان و تعهد و مسئولیت‌پذیری. بعد از تبیین کوتاه جایگاه و اهمیت هر یک از این مؤلفه‌ها، به بحث مهدویت نیز اشاره شده و درباره نقش مهدویت در تحکیم و تقویت این مؤلفه‌ها مطالبی آمده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 portal جامع علوم انسانی

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. ابن مسکویه، احمد بن محمد. (۱۳۹۴). تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق (چاپ اول). تهران: انتشارات عرفان.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۱، چاپ سوم). بیروت: دارالصادر.
۳. آراسته‌خو، محمد. (۱۳۷۰). نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی اجتماعی (چاپ دوم). تهران: نشر گستره.
۴. باتامور، توماس برتون. (تی. بی. بی.). (۱۳۷۲). جامعه‌شناسی سیاسی (مترجم: منوچهر صبوری کاشانی، چاپ چهارم). تهران: نشر مؤسسه کیهان.
۵. پاتنام، رابرت. دموکراسی و سنت‌های مدنی. (بی تا). (مترجم: محمد تقی دلفروز). تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
۶. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۷/۰۱/۲۷). بیانات در دیدار با کارگزاران نظام. <https://b2n.ir/a59358>
۷. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا (ج ۱، ۷ و ۱۵، چاپ دوم). تهران: نشر دانشگاه تهران.
۸. صدوق، محمد بن علی. (۱۳۵۹). کمال‌الدین و تمام‌النعمه (ج ۱، چاپ دوم، محقق: علی اکبر غفاری). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۹. طبرسی، حسن بن فضل. (۱۴۱۲ق). مکارم‌الاخلاق (چاپ چهارم). قم: شریف الرضی.
۱۰. کوئن، بروس. (۱۳۸۳). مبانی جامعه‌شناسی (مترجمان: غلام‌علی توسلی و رضا فاضل). تهران: سمت.
۱۱. محرابی، علیرضا. (۱۳۸۷). بررسی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های انسجام ملی (چاپ اول).
۱۲. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الاختصاص (چاپ اول). قم: کنگره شیخ مفید.

۱۳. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۰). فلسفه اخلاق (چاپ اول). قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی علیه السلام.

۱۴. معین، محمد. (۱۳۶۳). فرهنگ معین (ج ۱، چاپ ششم). تهران: امیرکبیر.

۱۵. موسوی اصفهانی. محمدتقی. (۱۴۰۴ق). مکیال المکارم (ج ۲، چاپ سوم). قم: مؤسسه الامام المهدي علیه السلام.

۱۶. نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ق). الغیبة (محقق: فارس حسون کریم، چاپ اول). قم: انوار الهدی.

۱۷. نعمت‌اللهی، زهرا. (۱۳۹۲). بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی. فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت نظامی، ۱۳ (۵۰)، صص ۱۷۵-۲۰۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

References

1. Araste Kho, M. (1370 AP). *Criticism and attitude on the dictionary of social scientific terms* (2nd ed.). Tehran: Gostareh Publications. [In Persian]
2. Buttamore, T. B. (1372 AP). *Political Sociology*. (Sabouri Kashani, M, Trans. 4th ed.). Tehran: Keihan Institute Publications. [In Persian]
3. Coen, B. (1383 AP). *Basics of Sociology*. (Tawasoli, Q. A., & Fazel, R, Trans.). Tehran: Samt. [In Persian]
4. Dehkhoda, A. A. (1377 AP). *Dehkhoda dictionary*. (2nd ed.). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
5. Ibn Manzoor, M. (1414 AH). *Lisan al-Arab*. (3rd ed.). Beirut: Dar al-Sader. [In Arabic]
6. Ibn Meskawaih, A. (n.d.). *Tahdib al-Akhlaq va Tathir al-Araq*. (1st ed.). Tehran: Irfan Publications.
7. Khamenei, S. A. Statements in the meeting with the agents of the Iran. Date 27/1/ 1377 AP. From: <https://b2n.ir/a59358>. [In Persian]
8. Mehrabi, A. (1387 AP). *Examining and explaining the foundations and components of national cohesion*. (1st ed.). Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian]
9. Mesbah Yazdi, M. T. (1390 AP). *Philosophy of ethics*. (1st ed.). Qom: Imam Khomeini Educational Institute. [In Persian]
10. Moein, M. (1363 AP). *Dictionary of Moein*. (6th ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
11. Mohammad bin Mohammad, M. (1413 AH). *Al-Ikhtisas*. (1st ed.). Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
12. Mousavi Esfahani. M. T. (1404 AH). *Makyal al-Makaram*. (3rd ed.). Qom: Al-Imam Al-Mahdi Institute. [In Arabic]
13. Nematollahi, Z. (1392 AP). Factors affecting social capital. *Journal of Military Management*. 13(50), pp. 175-202. [In Persian]

14. Nomani, M. (1422 AH). *Al-Ghaibah*. (1st ed.). (Karim, F. H, Ed.). Qom: Anwar Al-Hadi. [In Arabic]
15. Putnam, R. (n.d.). *Democracy and Civil Traditions*. (Delforouz, M. T, Trans.). Tehran: Office of Political Studies and Research of the Ministry of Iran.
16. Sadouq, M. (1359 AP). *Kamal-al-Din va Tammam-al-Na'amah*. (2nd ed.). (Ghaffari, A. A, Ed.). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiya. [In Persian]
17. Tabarsi, H. (1412 AH). *Makaram al-Akhlaq*. (4th ed.). Qom: Sharif al-Razi. [In Arabic]

